

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Спроби реформ (1956—1964)*

У сталінську добу Україна зазнала страхітливих репресій, які мали на меті попередити можливий спротив диктаурі у найбільшій національній республіці. Після смерті вояс'я залізна хватка тоталітарної диктатури послабилася. Компарти́но-радянська олігархія опинилася в нестабільному стані "колективного керівництва", тобто перманентної боротьби за верховну владу. Прагнучи суспільної підтримки, М. Хрущов висловився за лібералізацію політичного режиму. Запропонований ним курс на вимову від терористичних методів державного керівництва дістав схвалення XX з'їзду КПРС. Відтоді розвиток радянського суспільства пішов новими шляхами. Для України, її народу цей історичний поворот мав колосальне значення.

1. Лібералізація суспільно-політичного життя

Міжнародні відносини. Післявоєнний період характеризувався шаленою гонкою озброєнь, яку проводили обидві наддержави - США і СРСР. Після успішного випробування влітку 1953 р. радянської водневої зброї центр ваги у гонці озброєнь перемістився у площину створення засобів її доставки до території противника - міжконтинентальних ракет. Нарощування ракетно-ядерного потенціалу і звичайних озброєнь вимагало колосальних ресурсів.

Щоб протистояти радянському виклику, країни НАТО вирішили зміцнитися за рахунок економічного і людського потенціалу недавнього ворога - Німеччини. Восени 1954 р. в Парижі було укладено угоду про інтеграцію Федеративної Республіки Німеччини у військову структуру Північноатлантичного альянсу. На ратифікацію цієї угоди парламентами країн НАТО Радянський Союз відповів створенням Організації Варшавського договору (травень 1955 р.). Поява цього військово-політичного блоку юридичне закріпила присутність радянських військ у Східній Європі. В руках компарти́но-радянської олігархії Варшавський пакт став насамперед засобом придушення боротьби східноєвропейських народів й свободу і незалежність.

Влітку 1956 р. у Польщі відбулися антирадянські виступи, в яких взяли участь десятки тисяч людей. Партія польських комуністів за цих умов була змушена змінити вождя. Новим лідером став раніше репресований В. Гохулка. Москва не наважилася протистояти силою зброї процесу десталінізації у Польщі. Вона визнала лідерство Гомулки і задовольнилася деякі його вимоги. Мова йшла насамперед про скасування інституту радянських радників у Війську польському і встановлення більш справедливих цін на експортоване в СРСР вугілля. "Подарований" Польщі Сталінім воєначальник К. Рокоссовський (за національністю - поляк) змушений був залишити посаду військового міністра і повернутися в СРСР.

Угорську кризу ліквідувати мирними засобами не вдалося. Восени 1956 р. угорці повстали, вимагаючи встановлення демократії і виведення з країни радянських збройних сил. А. Мікоян, який прибув у Будапешт в ролі надзвичайного комісара, і посол СРСР Ю. Андропов змушені

були погодитися на оновлення компартійно-державного керівництва Угорщини. Репресований раніше Я. Кадар очолив державну партію, а І. Надь уряд. Проте Надь незабаром перейшов на сторону антирадянської революції і оголосив про вихід Угорщини з Варшавського пакту. Тоді радянські війська, посилені танковою армією, яка дислокувалася у Прикарпатському військовому окрузі, окупували угорську столицю, долаючи відчайдушний опір її захисників. Під час захоплення Будапешта загинуло близько 20 тис. майже беззбройних патріотів. Країни НАТО протестували, але не пришили на допомогу.

Події в Угорщині дістали широкого резонансу в українському суспільстві. Гостро негативною виявилася реакція на жорстоке придушення повстання в Будапешті у Закарпатті, де проживали десятки тисяч угорців. Компартійному керівникові республіки М. Підгорному довелося терміново виїхати в Ужгород. Він дав вказівку обласному партійно-радянському і профспілковому апарату організувати мітинги і збори. На них приймалися продиктовані згори резолюції. Революційні події в Угорщині визначалися в цих резолюціях як контрреволюційний переворот, спланований і здійснений за допомогою НАТО.

І все-таки зовнішня політика СРСР післясталінських часів стала більш поміркованою. Нові керівники почали виїждати за межі країни, вербуючи собі союзників і клієнтів у так званому "третьому світі". У відносинах з позаблоковими країнами СРСР вперше зустрівся з суперництвом комуністичного Китаю. На представницьку конференцію азіатських країн, яка зібралася у квітні 1955 р. в Бандунзі (Індонезія), радянських дипломатів не запросили.

Почалися прямі контакти радянських керівників і з лідерами розвинутих західних країн. Вони створювали ілюзію динамічності зовнішньополітичного курсу Москви, але не давали істотних результатів. Перша після 1945 р. нарада представників США, Великобританії, Франції і СРСР у Женеві (липень 1955 р.) закінчилася провалом. Перший Гі історії візит радянського керівника в США у вересні 1959 р. теж виявився безплідним. Провалом закінчилася й зустріч між М. Хрущовим і американським президентом Дж. Кеннеді у Відні в червні 1961 р.

У жовтні 1962 р. вибухнула карибська криза, пов'язана із завезенням на Кубу радянських ракет. Кілька днів світ балансував на грані ракетко-ядерної війни. У кінцеволгу підсумку криза була ліквідована. Дж. Кеннеді офіційно заявив про те, що США не мають наміру захопити Кубу, а М. Хрущов вивіз свої ракети.

Після карибської кризи між Кремлем і Білим домом у Вашингтоні було встановлено *пряму* лінію зв'язку, яка надалі почала відігравати велику роль у попередженні ускладнень міжнародної обстановки.

Безпосереднім наслідком карибської кризи стало прискорення порозуміння у справі заборони ядерних випробувань. 5 серпня 1963 р. міністри закордонних справ СРСР, США і Великої Британії підписали у Москві договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі і під водою. Після цього договір був відкритий для підписання усіма державами — членами ООН, які виявляли таке бажання. У жовтні договір підписали представники УРСР. Наприкінці листопада його ратифікувала Верховна Рада УРСР.

Підписання договору про часткову заборону ядерних випробувань (підземні залишилися дозволеними) стало важливим кроком на шляху обмеження гонки озброєнь і поліпшення екологічної ситуації у планетарному масштабі.

Радянській Україні не дозволялися безпосередні зносини з будь-якою зарубіжною країною. У січні 1956 р., коли Судан став незалежним, його уряд надіслав всім державам — членам ООН прохання про визнання. МЗС УРСР одержало такого листа, але не відповіло. Відповідати

було незручно. Міністерство не мало розгалуженого апарату і виконувало обмежені представницькі функції, пов'язані переважно з членством в ООН.

Участь МЗС УРСР в діяльності міжнародних організацій! дозволялася і навіть заохочувалася, якщо членом таких організацій ставав СРСР. Представникам Москви було вигідно мати не один, а три голоси (включаючи Україну і Білорусію).

Найбільш активна українська делегація діяла в постійній комісії ООН у питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), членом якої вона стала у 1954 р. Українські представники в ЮНЕСКО взяли діяльну участь у підготовці рішень, пов'язаних з розширенням міжнародних культурних зв'язків, ліквідацією неписьменності в країнах, що визволилися від колоніальної залежності, заборонаю пропаганди війни у засобах масової інформації, збереженням і охороною пам'яток культури тощо.

За поданням української делегації ЮНЕСКО прийняла постанову про широке відзначення в усьому світі у березні-травні 1964 р. 150-ї річниці від дня народження Т. Е. Шевченка. Наприкінці травня під егідою ЮНЕСКО відбувся заключний акт святкування - міжнародний форум діячів культури у Києві.

Участь України була помітною і в діяльності інших спеціалізованих органів ООН - - **Міжнародного** бюро освіти (МБО), Міжнародного агентства з атомної енергії (МЛЕЛТЕ), Міжнародної організації праці (МОП). У 1957>. в Нью-Йорку відкрилося постійне представництво УРСР при ООН. Його робота сприяла більш широкій участі України в міжнародному житті. У середині 60-х років українські дипломати працювали у Ірбох десятках різноманітних міжнародних організацій та їх органів.

Зовнішньоекономічні зв'язки України розвивалися в основному з країнами радянського блоку і координувалися по лінії Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). В країні Східної і Центральної Європи спрямовувалося до 80 % українського експорту. Україна експортувала сировинні ресурси, паливо, метал і сільськогосподарську продукцію. Взамін вона одержувала машини та устаткування і товари народного споживання. Поступово в українському експорті зросла частка машинобудівної продукції. У 1964 р. розпочався експорт літаків Ту-124 і Ан-24.

Після 1956 р. країни РЕВ почали переходити від звичайних торговельних зв'язків до обміну, заснованого на міжнародному поділі праці. Органи РЕВ взяли на себе функції координації народногосподарських планів і визначення основних напрямків кооперації та спеціалізації виробництва з урахуванням потреб кожної країни. У 1962 р. був утворений Міжнародний банк економічного співробітництва, який фінансував будівництво спільних підприємств і здійснював багатосторонні розрахунки у перевідних карбованцях. Курс перевідного карбованця був завищений порівняно з доларом (як і курс звичайних карбованців).

У 1964 р. стали до ладу нафтопровід "Дружба" і перша черга об'єднаної енергосистеми "Мир". Ці об'єкти частково розміщувалися на території України і були збудовані спільними зусиллями СРСР, НДР, Польщі, Чехословаччини та Угорщини.

За радянської технічної допомоги в країнах РЕВ наприкінці 50-х рр. будувалося понад 800 промислових об'єктів. Українські підприємства і спеціалісти брали участь у спорудженні металургійних комбінатів у Польщі і Болгарії, машинобудівних заводів в Угорщині, Польщі, Румунії, сотень інших об'єктів.

"Залізна завіса" між Заходом і країнами радянського блоку трималася міцно. Сдину істотну прогалину в ній становив Берлін. Відповідно до затвердженого чотирма державами-переможцями у 1945 р. статусу жителі Берліна могли безперешкодно пересуватися в межах чотирьох зон окупації. Це призводило до постійного відпливу населення в ФРН. За

півтора десятиліття чисельність населення НДР зменшилася, незважаючи на природний приріст. У 1961 р. власті НДР у погодженні з Москвою порушили домовленості чотирьох країн антигітлерівської коаліції і за одну ніч (на 19 серпня) спорудили бетонну стіну, яка відокремила їх столицю від Західного Берліна.

Пересування населення в межах країн радянського блоку підлягало суворим обмеженням, але після XX з'їзду КПРС все-таки дозволялося. У 1956 р. вперше були здійснені прикордонні обміни делегаціями між Люблінським воєводством (Польща) і Львівською та Волинською областями, а також між прикордонними районами Угорщини, Чехословаччини та Румунії і Закарпатською та Чернівецькою областями. В середині 60-х рр. вже 16 областей УРСР мали постійний зв'язок з областями, воєводствами і округами Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії та Чехословаччини. Проте зв'язки здійснювалися переважно у формі обміну делегаціями, члени яких ретельно відбиралися комітетами відповідних державних партій.

Розвивалися зовнішньоекономічні зв'язки і з країнами "третього світу". Прагнучи посилити політичний вплив, Москва брала на себе зобов'язання допомагати їм у спорудженні народногосподарських об'єктів. В середині 60-х рр. за допомогою СРСР у 26 країнах Азії, Африки і Латинської Америки зводилося понад півтисячі різних об'єктів.

У будівництві 149 об'єктів брали участь підприємства і проектно-конструкторські організації України. Зокрема, вирішальну роль у побудові найбільшого в Азії Бхлайського металургійного заводу (Індія) відіграли спеціалісти з металургійних підприємств Запоріжжя, Жданова **, Дніпропетровська та інших українських міст.

XX з'їзд КПРС. Членство у президії ЦК КПРС *** було знаком приналежності до компартійно-радянської олігархії, якій належала вся повнота влади в СРСР. Політичний вплив членів президії визначався партійними або державними посадами, які вони займали, коаліціями і союзами, які вони укладали в своєму невеликому колі, їх авторитетом в ЦК КПРС, в самій багатомільйонній партії і в народі. Формальним лідером серед десяти членів президії вважався перший секретар ЦК КПРС. Але офіційне проголошення "колективного керівництва" як режиму правління свідчило про те, що члени президії не збиралися коритися людині, яку вони самі призначили на цю посаду, М. Хрущову. Фактичним лідером в системі диктаторської влади мав стати найсильніший.

Першою жертвою у боротьбі за владу був Л. Берія. Коли він зробив спробу протипосадити керівництву державної партії міністерство держбезпеки, проти нього об'єдналася більшість його колег у президії ЦК. Завдяки розстрілу Бери та інших керівників зловісного міністерства монополію президії ЦК на владу було збережено.

Найбільшу активність серед дев'яти олігархів, що залишилися, виявляв М. Хрущов. Використовуючи переваги посади першого секретаря ЦК, він неухильно зміцнював свій вплив у партійному апараті.

У 1955 р. Хрущов добився вирішальних успіхів у боротьбі за владу. Він примусив Г. Маленкова подати у відставку з посади голови Ради міністрів. Ця посада перейшла до іншого члена президії ЦК КПРС М. Булганіна. Свій пост міністра оборони Булганін залишив прославленому воєначальнику Г. Жукову. Потім Хрущов відсунув від активної діяльності в уряді Л. Кагановича, примусив до прилюдної самокритики В. Молотова і домігся на липневому пленумі ЦК КПРС поповнення президії своїми людьми -- О. Кириченком і М. Сусловим.

Хрущов поспішав із скликанням партійного з'їзду, щоб легітимізувати повноваження першого секретаря ЦК і відтіснити від влади

політичних суперників. Він добився рішення про скликання з'їзду на вісім місяців раніше статутного строку. Після цього за допомогою вірних собі апаратників перший секретар ЦК взявся "відпрацьовувати" персональний склад майбутнього з'їзду і весь регламент його проведення. Завдання, як завжди, мало два виміри. По-перше, треба було представити партійний з'їзд перед народом як найбільш авторитетний форум, здатний розв'язувати історичні завдання. Хрущов та його радники розуміли, що перший партійний з'їзд післясталінської доби має прийняти неординарні рішення, які визначають нові напрями суспільно-політичного розвитку. По-друге, вимагалося виключити будь-які несподіванки в перебігу з'їзду і забезпечити контроль за кожною хвилиною його роботи, тобто перетворити верховний орган державної партії на театр маріонеток.

На початку 1956 р. відбулися звітно-виборчі конференції і з'їзди у партійних організаціях областей та національних республік. Делегати чергового з'їзду Компартії України представляли 895 тис. членів і кандидатів в члени партії. Виборча кампанія здійснювалася, як заведено, під щоденним контролем з боку першого секретаря ЦК О. Кириченка. Всі делегати республіканської партійної організації на XX партз'їзд виявилися прибічниками Хрущова. Кириченко справджував сподівання свого патрона.

XX з'їзд КПРС відбувся в лютому 1956 р. У звітній доповіді М. Хрущова не було сенсаційних заяв. Підтверджувалася лінія на розрядку міжнародної напруженості. Було заявлено, що третя світова війна не є фатально неминучою. Проголосувалося, що партійно-державне керівництво повинне звернути особливу увагу на сільське господарство, забезпечити випереджаючі темпи виробництва предметів споживання порівняно із засобами виробництва, розширити масштаби житлового будівництва. Ці заяви вже давно стали поточною політикою, яка забезпечувала Хрущову підтримку в суспільстві.

Всі оратори на з'їзді вихваляли переваги "колективного керівництва", протиставляючи йому негативні наслідки безіменного "культу особи". А. Мікоян, за дорученням М. Хрущова, виступив більш визначено і заявив про "культ особи Сталіна". Він спробував також у завуальованій формі під/дати сумніву деякі висновки сталінського "Короткого курсу історії ВКП(б)", особливо щодо громадянської війни в Україні. Уперше він зробив заяву про те, що С. Косіор і В. Ашонов-Овсієнко не були "ворогами народу". Виступ Мікояна був пристрілочним.

В останній день роботи з'їзду зібрався повний склад Центрального комітету, який обрав президію і секретаріат. Результати виборів не справдили повністю сподівань Хрущова: до президії увійшов весь попередній склад, у тому числі найбільш послідовні противники першого секретаря -- Л. Каганович, Г. Маленков, В. Молотов. ЦК КПРС істотно розширився і вже наполовіну складався з людей, зобов'язаних своєю кар'єрою Хрущову.

Коли затверджувалися результати голосування, Хрущов повідомив, що делегати мають зібратися на закриті засідання. На ньому він протягом чотирьох годин зачитував доповідь "Про культ особи та його наслідки". Після з'їзду доповідь була опублікована окремою брошурою, яка зачитувалася на закритих партійних зборах по всій країні. Надалі за розпорядженням Хрущова брошуру обнародували для безпартійних на підприємствах, в установах і вищих навчальних закладах. Інколи вона зачитувалася навіть перед старшокласниками. 4 червня 1956 р. текст закритої доповіді було опубліковано державним департаментом США, але радянські офіційні особи, починаючи від Хрущова, відмовлялися підтвердити його автентичність. В СРСР доповідь Хрущова була вперше надрукована тільки в 1989 р.

На делегатів XX з'їзду КПРС, як потім на мільйони радянських людей, доповідь Хрущова подіяла надзвичайно сильно. Адже в ній підтверджувався факт існування давно опублікованого на Заході заповіту В. Леніна ("Лист до з'їзду"), на неспростовних фактах доводилася відповідальність Сталіна за трагедію перших років війни з гітлерівською Німеччиною, депортацію цілих народів за стандартними звинуваченнями у співробітництві з ворогом, масові репресії 1937—1938 рр. і післявоєнних років ("ленінградська справа", "справа лікарів-вбивць" тощо).

Незважаючи на інформаційну насиченість і емоційність, доповідь скоріше маскувала, ніж малювала справжню картину недалекого минулого. В ній засуджувалися тільки зовнішні прояви тоталітаризму ("культ особи") і найбільш вражаючі випадки зловживання владою (масові репресії). Історія радянського суспільства розглядалася в ній, як і раніше, крізь призму сталінського "Короткого курсу історії ВКП(б)". Політика партії на всіх етапах "соціалістичного і коґуністичного будівництва" визнавалася правильною.

Ліквідація ГУЛАГу. У 1954 р. з'явилася повість популярного письменника І. Еренбурга "Відлига". Вона дала свою назву цілому історичному періоду, що розпочався зі смертю Сталіна, бо цілком точно характеризувала зміст перемін: потепління посеред зими. Справді, суть політичного режиму не змінювалася, хоч він уже не наважувався використовувати в управлінні суспільством терористичні методи. Та суспільство все-таки перебувало у тоталітарному морозильнику.

Через три тижні після смерті Сталіна за амністією було звільнено з радянських тюрем і концтаборів 1,2 млн. в'язнів зі строком позбавлення волі до 5 років. Це були здебільшого карні злочинці, тому що ув'язнені за політичними статтями мали більші строки. У квітні 1953 р. вийшли на волю 'заарештовані у "справі лікарів". У вересні Верховний суд СРСР дістав право переглядати за протестами генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, "трійок" НКВС та "особливої наради" при НКВС - МДБ - МВС СРСР. Такі самі права одержали й союзні республіки.

Процес перегляду дістав назву реабілітації. Термін в ходу й досі за відсутністю більш точного. Держава, свідомо користуючись злочинними законами, десятиріччями відправляла на смерть і в концтабори мільйони явно чесних людей. А *піл.* час перегляду конкретних справ вона "реабілітувала" репресованих громадян, тобто визнала за ними відсутність вини перед собою, аніскільки не оскаржуючи саму себе.

Тим часом сталінський ГУЛАГ продовжував існувати. В'язні Воркуги, Норильська, Магадана та інших місць примусової праці, серед яких було немало оунівців, бійців УПА і "бандпособників", у 1953 р. провели серію страйків. Вони протестували проти нелюдських умов праці, побуту і режиму. Страйки жорстоко придушувалися адміністрацією таборів. У 'фавні— червні 1954 р. підняли повстання в'язні великого концтабору в Кінгірі (Казахстан). Піч час його придушення застосовувалися танки. Загинуло багато повстанців, в основнолгу українців.

Про становище в радянських концтаборах поступово дізнався цивілізований світ. Першим перервав інформаційну блокаду у 1955 р. "Відкритий лист українських політичних в'язнів до Об'єднаних Націй", підписаний тринадцятьма в'язнями мордовських спентаборів. Вони писали: "Наш український народ, як і ряд інших народів, опинився під займанчим чоботом червоної Росії, де нам відібрано всяке елементарне право існування на землі. Нас загнано в табори, засуджено строгими вироками на 10—25 р. не за бандитизм, як це вони (большевики) вияснюють перед світом, - не за підпал, убійства і зраду, лише за те, що ми, як і кожний волелюбний народ, домагаємось свого законного права на своїй землі".

Врешті-решт, власті змушені були послабити тюремно-табірний режим. У вересні 1955 р. відпустили на волю усіх німецьких військово-полонених, які ще залишалися у Радянському Союзі. Держава амністувала після десятирічної відсидки засуджених за співробітництво з окупаційним режимом під час війни. За цією причиною було засуджено багато оунівців, і вони почали повертатися в Україну. До 1957 р. повернулося 65 534 оунівці, вояки УТТА і "бандпособники".

Починаючи з 1954 р., застосовувалося умовно-дострокове звільнення з місць позбавлення волі. Ця складна процедура передбачала можливість звільнення від дальшого відбуття покарання чи заміну покарання більш м'яким рішенням суду за місцем утримання засудженого на основі подання табірної або тюремної адміністрації. Населення ГУЛАГу істотно скоротилося завдяки застосуванню цієї юридичної норми.

Весною 1954 р. МДБ було реорганізоване в Комітет державної безпеки (КДБ). Його очолив І. Серов, добре відомий Хрущову по спільній роботі в Україні. На чолі КДБ УРСР став В. Нікітченко. Нові органи були зобов'язані переглянути заведені на громадян політичні справи. До листопада 1959 р. КДБ і прокуратура УРСР переглянули 4 263 тис. справ діючого та архівного оперативного обліку на 5 481 тис. осіб. Було шією з обліку (фактично реабілітовано) 2 684 тис. осіб, тобто 58 %. Реабілітації не підлягали колабораціоністи, активні діячі ОУН— УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також всі репресовані під гаслом "українського буржуазного націоналізму". Держава не визнала себе винною у депортаціях селян під час масової колективізації, вибіркової депортації населення західних областей, депортації кримських татар, німців та інших етнічних груп з України.

Навесні 1959 р. у таборах і колоніях СРСР ще утримувалося 11 тис. осіб, ув'язнених за "контрреволюційні злочини". Це була невелика кількість порівняно з чисельністю політичних в'язнів ГУЛАГу навесні 1954 р. - - 949 тис. На початку 60-х рр. М. Хрущов почав \$аявляти, що в країні немає політичних в'язнів. Але в цей час розгорнувся дисидентський рух, який дав нових в'язнів.

Опір десталінізації. Викриття на XX з'їзді КПРС злочинів Сталіна було сміливим політичним кроком М. Хрущова, здійсненим всупереч волі більшості інших членів вищого партійно-радянського керівництва. Перший секретар ЦК КПРС розумів, що повернення на волю сотень тисяч в'язнів ГУЛАГу створює у країні нову ситуацію. Треба було відповісти народові, чому масові репресії стали можливими. Таку відповідь мав дати партійний з'їзд. В іншому випадку партія втратила б авторитет у суспільстві, що підірвало б всю систему державного управління.

Закриту доповідь на з'їзді Хрущов побудував так, щоб партія виїлядала стороною, яка від репресій постраждала найбільше. Він розповідав в основному про партійних керівників, які стали жертвою репресій. У доповіді згадувалися імена 23 партійно-радянських діячів, які «гинули, в тому числі С. Косіора, П. Постишева, В. Чубаря. Злочини тоталітарного режиму, не пов'язані з репресуванням керівників партії (наприклад, терор голодом 1932— 1933 рр. в Україні і на Кубані) перший секретар ЦК КПРС оминув мовчанкою. Винятком була згадка про всім відомі депортації нечисленних народів.

Розвінчанням Сталіна Хрущов діставав політичні дивіденди, важливі для його боротьби за верховну владу. Сам він вчасно потурбувався про те, щоб зробити недоступними архівні документи, які засвідчували його чималий особистий вклад у розгортання репресій, особливо після приїзду в Україну на початку 1938 р. Участь К. Ворошилова, Л. Кагановича або Г. Маленкова в репресіях було неможливо приховати. У керівних колах партії знали, наприклад, що Маленков організовував так звану "ленінградську справу", яка у післявоєнні часи коштувала життя

багатьом відповідальним партійним і радянським працівникам. Це допомогло Хрущову на початку 1955 р. усунути свого найбільш небезпечного суперника з посади голови уряду.

Десталінізації протидіяли не тільки члени президії ЦК КПРС, а винятком Хрущова і Мікояна, які впродовж чотирьох років після смерті вождя залишалися на своїх ключових посадах. Основна частина партійного апарату теж не була готова розвінчувати Сталіна. Виявилося, що у багатьох партійних організаціях України критика культу особи сприймалася як наклеп на радянську владу. Ховаючись за спинами багатьох ветеранів, які їм три десятиріччя звиклися і культом Сталіна, апаратники вимагали припинити шкідливу, на їх погляд, пропагандистську кампанію. Зокрема, перший секретар Київського міськкому партії М. Синиця висловив побоювання, що боротьба з культом особи ускладнить ідеологічну ситуацію в Україні і посилить небезпеку поширення "українського буржуазного націоналізму". О. Кириченко надіслав в ЦК КПРС доповідну записку з підбіркою висловлювань, витриманих переважно в такому дусі.

ЦК КПРС поспішив прийняти 30 червня 1956 р. постанову "Про подолання культу особи та його наслідків". В ній особливо наголошувалося на тому, що культ є проявом особистісних недоліків Сталіна, а не органічною вадою радянської влади. Найявні у доповіді Хрущова на Гіді гострі факти в цій постанові оминалися.

Ліквідація ГУЛАГу та ініційовані Хрущовим реформи в галузі економічного управління наштовхнулися на відкритий опір вищого партійно-державного керівництва. Skorиставшись візитом першого секретаря ЦК у Фінляндію, члени президії ЦК КПРС підточували 18 червня 1957 р. засідання, на якому поставили питання про його відставку. Потрапивши на це засідання прямо з літака, Хрущов побачив, що з одинадцяти членів президії на його боці тільки Мікоян, Кириченко і Суслов. Шестеро кандидатів в члени президії, які завдячували своєю посадою Хрущову, висловилися на його підтримку, але вони не мали права голосу. Сьомий кандидат -- невдячний Д. Шепілов примкнув до опозиції.

Організаторам державного переворочу Кагановичу, Маленкову і Молотову не пощастило. Президія ЦК була звичним, але неформальним органом партійної влади. За статутом вища влада в державній партії на лежала між з'їздами Центральному комітету. Хрущов відмовився подати у відставку і апелював до ЦК КПРС, який його затвердив на посаді першого секретаря. У протиборстві, що тривало чотири дні, важливу роль відіграли керівники силових відомств - Г. Жуков (армія) та І. Серов (КДБ). Жуков організував на військових літаках термінову доставку членів ЦК у Москву. Пленум ЦК, який відбувався в умовах абсолютної тиші 22–29 червня, після жвавих дискусій скасував результати голосування в пре індії. Л. Каганович, Г. Маленков, В. Молочов і М. Сабуров були виключені з президії ЦК і ігавроваї як "антипартійна група". М. Первухіна, котрий розкався, перевели в кандидати. Більш популярних діячів К. Ворошилова і М. Булганіна тимчасово залишили на своїх посадах. Про їх участь у спробі державного перевороту преса не повідомила.

Червневі події 1957 р. підбили ризику під "колективним керівництвом" і зробили Хрущова вождем. Він зміцнив надійність свого новою становища простим засобом: збільшенням чисельного складу найвищого органу партії за рахунок довірених людей. На його пропозицію червневий пленум ЦК скопом перевів у члени президії п'ятьох кандидатів Л. Брежнева, Г. Жукова, Ф. Козлова, К. Фурцеву і М. Шверніка, а також трьох секретарів ЦК, які не були кандидатами. Особливо пощастило літеру радянських профспілок Шверніку, який скнів у кандидатах 19 років.

Подолавши опір політичних противників, М. Хрущов дістав можливість здійснювати будь-які кадрові перестановки. Цією можливістю він скористався повною мірою.

Ключова роль Г. Жукова у знешкодженні Берії і в червневих подіях 1957 р., його слава полководця і спроби дистанціюватися від армійських політеїддлів змусили нового вождя задуматися над потенційною загрозою партійній диктатурі, яка йшла від армії. У листопаді 1957 р. коли Жуков перебував з візитом в Югославії, його звинуватили у політичних помилках, звільнили з посади міністра оборони і вивели із складу президії ЦК КПРС. Міністром оборони став перший заступник Жукова, уродженець України, під час війни - командуючий 3-м і 2-м Українськими фронтами маршал Р. Малиноізький.

В грудні 1957 р. Хрущов відкликав у Москву 49-річного О. Кириченка і зробив його секретарем ЦК КПРС, а фактично – своїм першим заступником по партійній лінії. За його рекомендацією партійну організацію України очолив другий секретар ЦК КПУ М. Підгорний. Ще у передвоєнні часи Хрущов зробив цього інженера-цукровика заступником наркома харчової промисловості УРСР. Через півроку, у 1958 р., Підіорний став кандидатом у члени президії ЦК КПРС.

На початку 1958 р. М. Хрущов усунув з посади голови Ради міністрів СРСР М. Булганіна і сам став на чолі союзного уряду. Таким чином, дві найвищі посади в партійному і державному апаратах були об'єднані в одних руках. Разом із втратою високої посади Булганін позбавлявся членства із президії ЦК КПРС. У 1960 р. втратив посаду голови президії Верховної Ради СРСР 79-річний К. Ворошилов останній! з противників Хрущова в тому складі президії ЦК КПРС, який перейняв владу в країні після смерті Сталіна. Престижну, хоч політично маловартісну посаду номінальною голови держави Хрущов віддав Л. Брежнєву.

Подібно до Сталіна, який організовував покаєнні виступи переможених противників на партійних з'їздах, Хрущов примусив явних і прихованих членів "антишртійної групи" виступити перед делегатами чергового ХХІІ з'їзду КПРС у жовтні 1961 р. (попередній, ХХІ з'їзд був позачерговим)- Про злочини Сталіна на цьому з'їзді почали говорити відкритим текстом. Суспільство вже було іншим і сприймало цю інформацію без шоку. Промовці на конкретних фактах доводили безпосередню участь у злочинах сталінської доби К. Ворошилова, Л. Кагановича, Г. Маленкова і В. Молотова.

Торкаючись секретарювання Кагановича в Україні у 1947 р. М. Підгорний заявив: "Він оточив себе зграєю безпринципних людей і підлабузників, переслідував віддані партії кадри, цькував і тероризував керівних працівників республіки. Як справжній садист, Каганович знаходив задоволення в шушанні з активістів, з інтелігенції, принижував їх людську гідність, погрожував арештами і тюрмою". Як бачимо, керівники партійної організації України знайшов гострі вирази для характеристики одного із своїх попередників, проте ані словом не прохопився про органічні вади політичної системи, в якій могли безперешкодно проявлятися найгірші сторони людської натури. Не згадав він і про організований Сталіним і Кагановичем у 1947 р. голод, який позбавив життя десятки тисяч українських селян.

Делегати з'їзду ухвалили винести з мавзолею Леніна саркофаг з набальзамованим тілом Сталіна. Труну поховали на невеликому кладовищі, влаштованому біля Кремлівської стіни для керівних діячів високого рангу. По всій країні демонтувалися пам'ятники Сталіну, Іакривалися присвячені йому музеї. Міста, вулиці, підприємства, установи та навчальні заклади, які мали ім'я Сталіна, терміново перейменовувалися. Зокрема, у листопаді 1961 р. Сталінська область стала Донецькою, а місто Сталіно (колишня Юзівка) – Донецьком.

XXII з'їзд КПРС був найвищою точкою в процесі десталінізації. Відразу після нього усунули всі зовнішні прояви сталінського культу. На хвилі десталінізації Хрущов остаточно скомпрометував колишніх противників. Після цього він міг собі дозволити високу оцінку окремих творів і дії генсека, знову почав називати його видатним марксистом-леніном і заявив про те, що партія "не віддасть Ім'я Сталіна ворогам комунізму". Дальша десталінізація вже загрожувала підвалинам тоталітарного ладу. Крім того, в будь-якій бібліотеці можна було знайти промови Хрущова десятирічної давності з виспівуваними ним одами на честь тогочасного вождя.

Компартійно-радянський центр і Україна. Торкнувшись на XX з'їзді КПРС теми про масове виселення Сталіним цілих народів, М. Хрущов фобив коротке зауваження, що викликало, як сказано у стенограмі, сміх і пошвавлення в залі: "Українці уникли цієї участі, тому що їх надто багато і не було куди висла ти. Л то він би й їх виселив".

Дивно, що це зауваження розвеселило делегатів з'їзду як щось таке, що абсолютно неможливе. В сталінські часи депортація українців була цілком можливою політичне), тому що доведений до найвищого ступеня досконалості тоталітарний режим забезпечував виконання будь-яких намірів вождя. Складніше було, як правильно зауважив доповідач, з технічною стороною справи. Однак Сталін справився, наприклад, з виселенням німців на окупованих Радянською армією територіях, які відходили до СРСР, Польщі і Чехословаччини. Чисельність населення на території України в кінці війни майже утворює переважала кількість виселених німців. Але депортацію українців не можна на шати технічно нездійсненою. Тоді у повітрі носилися чутки про можливість застосування до українців, які перебували в окупації, санкцій такого шісію, що спіткали кримських татар та інші нечисленні народи. Чутки використали з пропагандистською метою гітлерівці: надрукували па листівках, що розкидали з літаків, текст фальшивого наказу за підписом Г. Жукова про виселення українців ****.

Суцільної депортації український народ все-таки уникнув. Проте до середини 50-х рр. мільйони й мільйони українців стали жертвою голодоморів, часткових депортацій! і масових репресій. Та потім становище України у складі СРСР почало мінятися і ра «очою швидкістю.

По-перше, відбулася загальна лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР. Компартійно-радянська олігархія відмовилася від терористичних методів державного управління.

По-друге, УРСР почала одержувати політичні дивіденди від свого становища найбільшої національної республіки. Колосальна, порівняно з іншими областями і республіками, концентрація в Україні матеріального і людського потенціалу завжди, але зовсім по-різному, турбувала компартійно-радянський центр. Коли останній перебував у послабленому стані "колективного керівництва", претенденти на верховну влагу прагнули дістати підтримку української партійної організації. Задля цього вони готові були до будь-яких поступок. Зокрема, Сталін, який шість років боровся за верховну владу, підтримав у республіці процеси, названі національним відродженням 20-х рр. Та коли Сталін досяг (за допомогою й українців) повноти влади, він став Україні найгіршим ворогом. Для диктатури республіка з такою концентрацією ресурсів була політичне небезпечною. Потенціальну загрозу сепаратизму вождь старався знешкодити завчасно, тобто методом превентивних репресій. Та смерть Сталіна нгову поставила центр у становище "колективного керівництва" і викликала підвищену дружелюбність до України з боку претендентів на владу, і особливо Хрущова. Останній вважав республіку "своєю".

По-третє, з перемогою М. Хрущова українська політична еліта дістала істотну перевагу над управлінською елітою інших регіонів країни.

Адже кадри, які новий вождь знав особисто і міг покласти на них, походили здебільшого з України. В Москву злітали на високі посади українські діячі. За законами номенклатури, кожний з них тягнув "своїх".

Відразу після смерті Сталіна у складі президії ЦК КПРС знаходилася тільки одна (з десятих) тісно пов'язана з Україною людина - сам Хрущов. Хоч К. Ворошилов і Л. Каганович були уродженцями республіки, вони не мали в ній коренів. Зв'язок Кагановича з Україною взагалі специфічний. Організатор двох голодоморів, він є, мабуть, найбільш зловісною фігурою в тисячолітній історії українського народу.

У 1964 р. (до падіння Хрущова у жовтні) президія ЦК КПРС теж складалася з десяти чоловік. З них п'ятеро обставинами своєї політичної біографії були пов'язані з Україною: Л. Брежнєв, А. Кириленко, В. Підгорний, Д. Поляпський, М. Хрущов. Отже, українська політична еліта в добу Хрущова поставила вражаючий номенклатурний рекорд: на її частку припала половина персонального складу компартійно-радянської олігархії.

У 20-х рр. українська номенклатура використала тимчасове послаблення диктаторської влади це і пружина здійснення широкої українізації суспільно-політичного і культурного життя. Українізація здійснювалася в її власних кланових інтересах. Це була коренізація радянської влади, тобто її укорінення в народі. Разом з тим українізація мала побічним ефектом істотне прискорення процесів національного відродження.

Під час лібералізації 50-х рр. українська політична еліта не турбувалася вже про своє укорінення в народній товщі. Тоталітарний режим, що породив її, спирався на створенні у 30-х рр. власний соціально-економічний фундамент і був цілком стабільним. Більша свобода дій, яку московський центр надав місцевій номенклатурі, не становила небезпеки, хоча б потенційно, для диктатури компартійно-радянської олігархії. Українська політична еліта скористалася лібералізацією тільки для задоволення власних кланових інтересів, у тому числі найбільш честолюбних: максимальною мірою замінити собою представників інших кланів і територій у складі найвищого керівництва державної партії.

Протекція українські!) політичній еліті і вихідцям з України в Москві не принесла Хрущову очікуваних дивідендів. Навпаки, політичні діячі українського походження відіграли в усуненні вождя від влади дуже помітну роль.

Хрущов завжди виявляв самовпевненість і невміння прислухатися до чужих думок. Відсутність спеціальних знань і вкрай низька загальна культура не давали можливості цій талановитій! людині зробити правильний вибір під час розгляду варіантів розв'язання окремих проблем. Ініційовані ним реформи часто створювали сильний Ігумовши ефект, але не давали потрібного результату. В партійно-радянському апараті особливе роздратування викликала схильність патрона до невиважено різких кроків, які нерідко ламали людські долі. Недарма серед звинувачень на адресу Хрущова після усунення його від влади найчастіше фігурував волюнтаризм.

Від цього волюнтаризму особливо терпіла приближена до Хрущова українська еліта. Мабуть, йому не варто було підносити О. Кириченка на вершини влади, тому що той не мав інших талантів, окрім кругої вдачі. Але стрімке падіння секретаря і члена президії ЦК КПРС Кириченка на початку 1960 р., причому без пояснення причин (він дістав посаду директора дизельного заводу в Пензі), справило вкрай гнітюче враження у Києві.

Через рік так само несподівано Хрущов замінив Н. Кальченка на посаді голови Ради міністрів УРСР представником молодшого покоління В. Щербинським. Останній, однак, пропрацював у Києві менше 2,5 року. Варто було прем'єр-міністру висловити невдоволення запровадженим

Хрущовим поділом партійних органів на міські і сільські, як він був відправлений в свою Дніпропетровську область, щоправда, на найбільш високу в номенклатурі посаду першого секретаря обкому партії.

Влітку 1963 р. Хрущов доручив М. Шпорному посаду секретаря ЦК КПРС. Першим секретарем ЦК Компартії України став П. Шелест. Цілком зобов'язані Хрущову своєю політичною кар'єрою, ці люди незабаром приєдналися до змови, яка готувалася під керівництвом іншого висуванця Хрущова — Л. Брежнєва і за участю КДБ СРСР. Йшлося про підготовку цілком легітимного акту в рамках компартійно-радянської політичної системи: позбавлення першого секретаря ЦК КПРС його посади рішенням пленуму ЦК. Важливо було так "обробити" членів ЦК, щоб Хрущов завчасно не довідався про план його усунення.

У відсутність Хрущова члени президії ЦК КПРС 12 жовтня 1964 р. офіційно Юсгавили питання про недовіру першому секретарю і затвердили механізм позбавлення його посади: скликати наступного для спочатку засідання президії за участю М. Хрущова, а потім - пленум ЦК КПРС.

14 жовтня пленум ЦК увільнив Хрущова від обов'язків першого секретаря ЦК, члена президії ЦК і голови Ради міністрів з ліцемерним формулюванням: "У зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я". Першим секретарем ЦК КПРС було обрано Л. Брежнєва, а на посаду голови Ради міністрів рекомендовано О. Коеїгіна. Через місяць П. Шелест став членом президії ЦК КПРС. Інший активний учасник змови М. Підгорний дістав незабаром посаду голови президії Верховної Ради СРСР.

Висновки

Міжнародні зв'язки України з другої половини 50-х рр. істотно активізувалися. Однак МЗС УРСР не одержало права на безпосередні політичні шосини з іноземними державами. Україні як члену ООН дозволялася тільки участь в діяльності спеціалізованих органів світової співдружності - ЮНЕСКО, МАРАТЕ, МОП та ін. Господарські зв'язки із зарубіжним світом теж здійснювалися виключно через загальносоюзні органи. Ці зв'язки торкалися в основному країн РЕВ. Після встановлення економічних відносин СРСР з країнами, що розвивалися, Україна почала брати в них активну участь.

Лібералізація комуністично-радянського режиму почалася одразу після смерті Сталіна. XX з'їзд державної партії легітимізував цей політичний курс і зробив невідворотною відмову властей від терористичних методів управління державою. З'їзд розпочав процес десталінізації. Його ініціатор М. Хрущов прагнув використати засудження сталінських репресій для дискредитації політичних суперників і зміцнення особистої влади. Проте десталінізація об'єктивно змінювала радянське суспільство. Особливо різке змінилося становище України, яка в сталінську добу зазнавала найбільш жорстоких репресій.

Найважливішим елементом десталінізації була ліквідація ГУЛАГу. Сотні тисяч в'язнів концтаборів і спецпоселенців, яким пощастило вижити у нелюдських умовах, повернулися в Україну. Мільйони українських громадян, найчастіше вже помертно, були реабілітовані, тобто зняті з оперативного обліку органів державної безпеки.

Десталінізація зустріла опір в структурах влади, насамперед — серед комуністично-радянської олігархії. Остання небезпідставно побоювалася відповідальності за злочини, в яких брала безпосередню участь. Частина партійно-радянського апарату, у тому числі в Україні, підтримувала противників М. Хрущова, побоюючись за долю тоталітарного ладу. Однак курс на лібералізацію режиму здобув народну підтримку, що допомогло Хрущову утвердитися при владі. Після перемоги перший секретар ЦК КПРС фактично припинив процес десталінізації.

Українська партійно-державна номенклатура активно підтримувала М. Хрущова у боротьбі за владу. Останній віддячив її лідерам, які були введені до вищого партійного керівництва. Однак це не зміцнило політичних позицій нового вождя у Москві. Не дотримуючись "правил гри" у поводженні з власними висуванцями, Хрущов відштовхнув їх від себе. У такій ситуації стала можливою змова, яка об'єднала основну частину керівних кіл державної партії і дозволила усунути надто зарозумілого вождя від важелів влади цілком легітимними засобами. На цей час Хрущов позбувся народної підтримки внаслідок погіршення економічного становища країни, викликаного провалом багатьох реформ.

* Редакція друкує розліт з нового підручника "Історія України" для 11-го класу, який готується до видання в "Освіті". Автор розраховує на відгуки вчителів. ** Маріуполь.

*** На ХГХ з'їзді КПРС (жовтень 1952 р) політбюро ЦК було перейменоване на президію ЦК

**** Мабуть, не менш провокаційною акцією слід вважати неодноразове друкування таких листівок на початку 90-х рр як нібито справжніх документів. Автори публікацій "обрізали" вихідні дані, з яких випливало, що документ є німецькою листівкою. Вони посилалися тільки на номер фонду в Центральному державному архіві громадянських об'єднань України, в якому зберігається папка з німецькими листівками.